
اصلاحات ارضی

مجموعه کوشه‌هایی از تاریخ معاصر ایران ۶۰

نویسنده: رسول مهربان

فهرست مطالب

۵	مقدمه: مشارکت در بحث نتایج اصلاحات ارضی
۱۵	فصل یکم: شرحی مختصر از مناسبات ارضی
۱۵	۱ شرحی کوتاه از مناسبات ارضی در قرن ۱۹ و ۲۰ در ایران
۲۹	۲ تأثیر انقلاب مشروطیت بر مناسبات ارضی
۳۲	۳ تشدید مناسبات سرمایه‌داری در روستاها پس از کودتای ۱۲۹۹
۴۳	۴ تحولات ارضی پس از شهریور ۱۳۲۰
۴۸	۵ لغو رسم بیگاری و سیورسات در دولت ملی دکتر مصدق
۶۱	فصل دوم: مقدمه‌ای بر اصلاحات ارضی
۶۱	۱ رشد سرمایه‌داری وابسته و تبعات آن
۶۷	۲ دولت آمریکا و اجرای طرح والت ویتمن روستو
۷۸	۳ فشار دولت آمریکا برای اجرای طرح روستو در دولت‌های اقبال و شریف‌امامی
۸۷	فصل سوم فرمان اصلاحات ارضی
۸۷	۱ اصلاحات ارضی در دولت امینی
۱۰۴	۲ مسای کار اصلاحات ارضی
۱۰۸	۳ چگونگی تدارک قانون اصلاحات ارضی ایران
۱۲۳	فصل چهارم: مراحل اجرای اصلاحات ارضی
۱۲۳	۱. مرحله اول اصلاحات ارضی
۱۳۱	۲ کناره‌گیری امینی
۱۳۸	۳ مهار اصلاحات ارضی به دست شاه
۱۴۳	۴ کنگره شرکت‌های تعاونی روستائی

۵ گند شدن و توقف کار اصلاحات ارضی

۱۵۸

۶ تحول در نظام رُمیداری

۱۶۸

پیوست‌ها

۱۷۴

۱. محتصری از شیوهٔ مرارعه و مساقات

۱۷۴

۲. اسناد علمی‌شدهٔ دولت آمریکا، تاریخ پهلوی و لانی سانسور

۱۷۸

۳. بخشی از کتاب مسئلهٔ زمین در صحرای ترکمن

۱۹۳

کتاب‌شناسی

۱۹۹

نمایه

۲۰۷

مشارکت در بحث نتایج اصلاحات ارضی

مجموعهٔ گوشه‌هایی از تاریخ معاصر ایران حاصل پژوهش و نوشتهٔ رسول مهریان - فعال اجتماعی، فرهنگی و سیاسی محرب و پیشینه‌دار - است. کتابی که در دست من است، جلد ششم از گوشه‌هایی از تاریخ معاصر ایران، اصلاحات ارضی نام دارد. به دو دلیل خواستم این کتاب را بحواصم و نقدی یا شرحی بر آن نویسم. دلیل اول، علاقهٔ من به آقای مهریان است که خودش بارها مرا مورد لطف و تشویق قرار داده‌اند و چند بار از ایشان دیده و شنیده‌ام که اهل نقد و بحث و تبادل نظر است، زیرا در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی - و البته تاریخ - این روند را بسیار ضروری و مفید و آموزنده می‌داند. لذا تعهد زیادی به آموزش و آگاهی اجتماعی از خود نشان داده‌اند. دلیل دوم، علاقهٔ من به بحث «اصلاحات ارضی» است. خود این موضوع، چهار دلیل دارد. یک، علاقهٔ ویژه و ضروری‌ام به تاریخ معاصر ایران در جهت شجاعت و آموزش و کُشش سیاسی و اجتماعی دوم، تأثیر حدی و انکارناپذیر اصلاحات ارضی در روندهای اجتماعی - اقتصادی و سیاسی بعدی، چنان‌که بی‌راه نیست اگر آن را یکی از چهار یا پنج واقعهٔ مهم تأثیرگذار در روندهای اقتصاد سیاسی کشور پس از انقلاب مشروطه بدانیم. سوم، این واقعیت که خود من در دههٔ چهل به اولین مرحلهٔ بلوغ و آگاهی سیاسی پا

گذاشتم و اثر اصلاحات ارضی را در فعالیت‌های مربوط به دورهٔ حوانی و بوحوانی خود در پیش و پس از آن دوره می‌دیدم و بالاخره چهارم، پدر من مالک به‌چندان بزرگ و احاره‌دار سستاً بزرگ و اهل روستای ابراهیم‌آباد دشت قروین بود. دشتی که دوره‌ای تقریباً طولانی را در آن گذراندم. و در آستانهٔ این اصلاحات به‌دلیل درگیری‌های اجتماعی به بردن افتاد، اما به‌راحتی مشمول برنامه و قانون اصلاحات ارضی و احرای آن شد. اساساً اصلاحات ارضی در مسیری بسیار آرام و هموار. صرف نظر از هیاهوهای تبلیغاتی دولت وقت، که آن هم زیاد تکرار نشد. طی طریق کرد و نا این حال، شور و صف‌ناپذیر ما در دههٔ چهل و بعد از آن، که از آموزش یاران جری بهره می‌برد، بر سیاد تحول در حال وقوع جامعه بود.

نویسنده، در این کتاب که ماهرانه. اما نه هم‌مشه موفق. به ایحار نوشته شده است، از همان آغار می‌گوید که هدفش تمرکز بر چیری است که «اصلاحات ارضی و انقلاب شاه و مردم» نامیده می‌شد و سال‌های ۱۳۴۰ (سال آغار احرای قانون) تا ۱۳۴۵، یعنی دو کابینهٔ علی امینی و اسداله علم را دربر می‌گرفت. نا این وصف، او می‌گوید «شرح و تبیین اشکال مالکیت بر زمین، خود کتاب دیگری است» (ص ۶) اما لازم است زمینهٔ تحول اقتصادی و سیاسی نیمهٔ اول دههٔ چهل هرچند موخر، بیان شود.

بر اساس بررسی‌های پژوهشگران بزرگی چون سلطان‌زاده، ایرانسکی و پاولوویچ، نویسنده نشان می‌دهد که در طول دو قرن پیش از اصلاحات ارضی، کشاورزی ایران به مدار «اقتصاد جهانی» کشیده شده بود. نا ورود به این مدار بود که سرمایه‌داران شهری (الته بهتر بود او به‌دلیل غیاب سرمایه‌داری اسحام‌یافته و سلطهٔ سرمایهٔ تجاری، می‌گفت «ناراریان») و رباخواران و باررگانان عمده‌شتانان شروع به خرید زمین از تیول‌داران و مالکین مختلف

کردند. نا کالایی شدن شمار زیادی از محصولات کشاورزی و تبدیل کشت معیشتی به کالا، ورود سرمایه به عرصهٔ روستاها بیه تسهیل شد نویسنده البته بر خرید املاک و زمین‌های کشاورزی. املاک شاهزادگان و روستاهای موقوفه و حر آن. از سوی کسانی که ملاک بوده و در روستاها سکونت نداشتند، تأکید می‌کند اما واقعیت این است که شکل تازهٔ نظام ارباب. رعیتی به بر سیاد مالکیت زمین، بلکه امتیاز اربابی و نوعی سرقلی مسلط بر سق‌داران (صاحبان سهم ثابت انواع آب در میان روستاشیانی) قرار داشت چه‌سا اربابان که اساساً رمیی را مالک نبودند، اما «بهرهٔ مالکانه» در نظام «سه کوت» معادل یک‌سوم محصول غالب و در نظام «پنج کوت»، معادل یک‌پنجم محصول غالب. مثلاً گندم و جو. را از آن خود می‌کردند.

منطق بوم‌رژوایی بر اربابان غالب بود. حق اربابی آنان نا پول رایج در کشور ارزشی داشت که این ارزش باید خودش سودی متعارف در بازار بیمه‌حان پولی را دریافت می‌داشت. توصیف نظام پنج کوت بر اساس پنج عامل زمین، آب، سدر، گاو، کار (صفحه ۸) البته جامع و مانع نیست زیرا اربابان به چهار. پنجم، بلکه سهم کمتری می‌گرفتند. در نظام سه کوت، آن پنج عامل گم می‌شدند. سابرین، پایه‌های پنج‌گانهٔ تولید درست بود، ولی همه‌حا مصداق نداشت و قاعدهٔ یکسانی برای سهم ارباب به دست نمی‌داد. اراضی کشت دیم (اکثراً در اراضی موسوم به «صحرا») بیه معمولاً بالمصافه بود و از همان نظام غالب. هرچه بود. تعییت می‌کرد.

نویسنده به‌درستی و نا ایحار در مورد حسه‌هایی از نظام بهره‌برداری گذشته بحث کرده است. تیول‌داری، اقطاع، نظام مالکیت ایلی و شانی (مشاع) مالکیت اشراف (حوانین) و از همه مهم‌تر، مالکیت پادشاهان (بعدها در زمان قاجار به حالصه‌حات تبدیل شد) مالکیت خصوصی در گذشتهٔ ایران شکل خاص فئودالی اروپایی را نداشت و وحه غالب بود. شماری از اربابان مانند قوام‌الملک شیرازی،

فصل یکم: شرحی مختصر از مناسبات ارضی

۱- شرحی کوتاه از مناسبات ارضی در قرن ۱۹ و ۲۰ در ایران

مالکیت بر اراضی کشاورزی و رابطه مالک و رارع تا قبل از اجرای اصلاحات ارضی سال ۱۳۴۰، ادوار مختلفی را گذرانده بود شکل و سابقه رابطه کشاورزان با مالکین اراضی تا سال ۱۳۴۰ به بیش از دو قرن هم نمی‌رسید این روابط تولیدی از مراحل پرتعب و عذاب‌آوری گذشت و با حبش‌های دهقانی و مبارزه‌های طولانی تعدیل شد پیش از آن، همه رعیت‌ها یا شاه بودند شرح و تبیین ادوار و اشکال مالکیت بر زمین خود کتاب دیگری است و ورود به آن از دستور کار بررسی این کتاب خارج است. به‌ویژه آن که این بررسی، محدود به گوشه‌هایی از تاریخ سیاسی معاصر است برای بررسی وقایع دولت‌های علی‌امینی و اسداله‌علم که تغییر رابطه تولیدی مالک و رارع در آن کابینه‌ها تحت عنوان «اصلاحات ارضی و انقلاب شاه و مردم» صورت گرفت،

تحت عنوان تبدیل به احسن با بهای مناسب توأم با رشوه و لطایف‌الحیل خریدند

«حان‌های» مقروض که در مقابل قرص از رباخواران و صرافان نارار، قادر به تأدیه اصل و فرع بودند، ناچار به انتقال و واگذاری املاک خود شدید و قشر قدرتمندی به نام بورژوا ملاک به وجود آمد. این قشر بورژوا-املاک در روستا سکونت نداشت، شهرشین و ناررگان بود و در نارار، دستی در صادرات و واردات هم داشت این گروه از ناراریان، اغلب نمایندگی کمپانی‌های روسی، انگلیسی، فرانسوی و آلمانی را در انحصار داشتند.^۱

مالکیت بر اراضی کشاورزی که به صورت دانگ و گاوند مشخص می‌شد مریایای خاص خود را داشت و این مریایا براساس عوامل پنج‌گانه «رمین، آب، بدر، گاو و کار» تقسیم می‌شد مالکان اغلب صاحب چهار عامل تولید بودند؛ در

۱ برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به مقاله بلند ریر درباره خرید پسه، پشم، تریاک، گندم، برنج و تساکو در شمال برای نارار روسیه تزاری و در حوض کشور برای صدور به انگلستان و فرانسه «سراعات تجاری شدن کشاورزی در ایران»، س و بوشیروانی در مجموعه مقالات مسائل

ارضی و دهقانی، مجموعه کتاب آگاه، انتشارات آگاه تهران، تهران ۱۳۶۱

و بیر نگاه کنید به کتاب‌های ریر

- تاریخ اقتصادی ایران قاجار ۱۳۳۳-۱۲۱۵ هجری قمری، چارلر عیسوی، ترجمه یعقوب آژند، نشر گسترده، تهران، ۱۳۶۲

- انقلاب مشروطیت ایران، فصل اقتصاد جهانی سرمایه‌داری و توسعه و وابسته در ایران زانت آفاری، ترجمه رضا رضائی، نشر بیستون، تهران، ۱۳۸۵

- رمین و انقلاب در ایران ۱۳۶۰-۱۳۴۰، اربیک حیمر هوگلاند، ترجمه فیروزه مهاجر، نشر و پژوهش شیرازه، تهران، ۱۳۹۲.

لارم بود که رمیه‌های تحول اقتصادی، سیاسی آن به‌طور موحر مورد بررسی قرار گیرد و پس از آن به «اصلاحات ارضی ایران ۱۳۴۰-۱۳۴۵» پرداخته شود^۱ آن‌چه از بررسی کتاب‌ها و اسناد تحقیقی و نوشته‌های محققین مانند اوتیس سلطان‌زاده، س ایراسکی^۲ و م پاولوویچ^۳ بدست آمده است، در طول دو قرن گذشته، کشاورزی ایران تدریجاً به مدار «اقتصاد جهانی» کشیده شد سرمایه‌داران شهری و رباخواران و ناررگانان عمده نا عجله و شتاب شروع به خریدن رمین از تیول‌داران و مالکین مختلف کردند^۴

رشد صنایع نساجی در اروپا و رونق نارار جهانی تریاک و تساکو و تولید مواد خام کشاورزی مانند پسه، کنان، کف و ابریشم مورد توجه مالکان اراضی قرار گرفت تبدیل تولید معیشتی مانند گندم و حو و حوب به مواد کالایی مانند پنه، تریاک و تساکو برای صادرات، موح سودآوری ملک‌داری شد جریان تبدیل کشت معیشتی به کالایی مهم‌ترین تحول در رابطه مالک و رارع، به‌صورت تدریجی اما فراینده در دو قرن اخیر صورت گرفت

به این جهت، بورژوازی کمپرادور و خرده‌بورژوازی مرفه‌الحال ایران، املاک حاصله شاهی، املاک شاهزادگان و اراضی کشاورزی و روستاهای موقوفه را

۱ برای اطلاع مختصر از شیوه مزارعه و مساقات، بک صمیمه شماره یک کتاب

۲ T S Iranski

۳ Mikhail Pavlovich (Mikhail Lazarevich Veltman)

۴ اسناد تاریخی حشش کارگری، سوسیال‌دمکراسی و کمونیستی ایران، جلد چهارم (اثر آ سلطان‌زاده)، به کوشش حسرو شاکری، فلورانس و تهران، انتشارات مردک، بی‌تا، ص ۷۸ به نقل از کتاب ایران معاصر، آ سلطان‌زاده، ترجمه از روسی به فارسی ط ن، کمساریای خلقی

امور ملیت‌ها، مسکو، ۱۹۲۲